

Helmonds

HEEM

Kwartaalblad
Heemkundekring
Helmont

winter 2013
€ 2,95

19

*Cartograaf Jacob van Deventer
Gavioli doet zaal Bocken herleven
Helmondse kunstenaars*

Colofon

Dit is een uitgave van Heemkundekring Helmont.
Gesticht op 24 mei 1948.

BESTUUR

voorzitter

C. Verhofstadt, Sperwerstraat 6, 5702 PJ Helmond
tel. 0492 - 537094, e-mail: c.verhofstadt@hotmail.com

secretaris

W. van Lieshout, Stationsplein 39, 5701 PE Helmond
tel. 0492 - 534857, e-mail: w.vanlieshout@hotmail.com

penningmeester

F. 't Sas, Beethovenlaan 49, 5707 PS Helmond
tel. 0492 - 520945, e-mail: frans.tsas@planet.nl

bestuurslid

J. Schiffers, Gabriëlstraat 8, 5708 KA Helmond
tel. 0492 - 529833, e-mail: j.schiffers@upcmail.nl

bestuurslid

Vacature

LIDMAATSCHAP

Kringlidmaatschap incl. abonnement € 25,-
Rekening Rabobank nr. 1238.55.004 of ING nr. 2641099
t.n.v. penningmeester Heemkundekring

INLICHTINGEN

heemkundekringhelmond-peelland@hotmail.com
heembaken@gmail.com (e-mail adres van Het Bakken)

PUBLIC RELATIONS

G. van Liempt, tel. 0492 - 554233,
e-mail: gerryvanliempt@gmail.nl

WEBSITE

www.heemkundekringhelmont.nl

REDACTIE

Hans Vogels
e-mail: j.vogels29@chello.nl
Martin Geerts
e-mail: geertsvanmierlo@gmail.com
Berry Wijnen
e-mail: berry.wijnen@hetnet.nl
Kelly Geerts
e-mail: geertsvanmierlo@gmail.com
Marinus van den Elsen
e-mail: m.vandenelsen@weijmans.com

Vormgeving/lay-out: Marinus van den Elsen

Druk: Drukkerij Van Stiphout

Foto's gemaakt door/met dank aan:

Hans Vogels, Marinus van den Elsen, RHCE, Lia van Zalinge-Spooren, Jan Suijkerbuijk, Eef Moes, F. Smits, afdeling communicatie Gemeente Helmond, Euro-Press, Gemeentemuseum Helmond, Berkers Verbunt.

Omslag voorzijde: Het Gaudin orgel in de Gaviolizaal.
(foto Marinus van den Elsen)

Omslag achterzijde: Lucas Gassel, Vlucht naar Egypte,
1542, Bonnefantent Museum (commons.wikimedia.com)

Inhoud

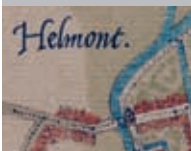
3 Van de redactie

4 Van het bestuur

5 Agenda

6 Korte berichten

12 Boekbespreking

 14 Unieke erfenis
van cartograaf
Jacob van Deventer

 19 Gavioli doet
zaal Bocken
herleven

 28 Helmondse
kunstenaars

31 Begunstigers

Van de redactie

Momenteel verandert de Helmondse binnenstad in een sneltreinvaart van gezicht. Een kleine greep uit alle veranderingen:

- Op de kop van de Markt wordt op drie plaatsen driftig gesloopt en gebouwd. Gelukkig is nu afgesproken om daar te bouwen met behoud van het bodemarchief.
- De Onze Lieve Vrouwekerk en omgeving ondergaan de nodige aanpassingen om plaats te bieden aan 't Speelhuis.
- Het verbouwen van de Cacaofabriek tot filmhuis, concertzaal en expositieruimte is in volle gang.
- Het gebied rond het voormalige Speelhuis en Obagas is momenteel een grote open vlakte die zich nog zal uitbreiden. Want ook de Citysportthal, de Waard en de voormalige brandweerkazerne worden nog gesloopt.

De Heemkundekring dient alle ontwikkelingen met Argusogen te volgen opdat er geen historische vergissingen gemaakt worden. Zoals onlangs gebeurde met de sloop van de vijftiende eeuwse keldergewelven onder het 'pand Coenen'.

Twee artikelen in dit Helmonds Heem hebben (indirect) van doen met alle veranderingen in de binnestad:

Een kort artikel van Hans Vogels over hotel Compter op de hoek van de Markt en de Veestraat. Onlangs is er een tot nu toe onbekende vroege afbeelding van dit pand boven water gekomen.

Door de voorgenomen afbraak van de oude brandweerkazerne is de Gemeente Helmond genoodzaakt om voor de collectie van de Gavolizaal nieuwe huisvesting te vinden. Deze zaak sleept al jaren en nog steeds is er geen oplos-

sing gevonden. Het is onverkwikkelijk dat met deze belangwekkende collectie dansorgels en accordeons zó wordt omgesprongen. Hans Vogels wijdt een uitgebreid artikel aan de boeiende geschiedenis van dansorgels en gaat ook in op de problematiek rond de gedwongen verhuizing van de collectie.

Van Pierre van de Meulenhof kunt u een bijdrage over cartograaf Jacob van Deventer lezen. Uit het artikel blijkt een aantal ongerijmdheden op de kaart van Helmond. Met name de plaats van de watermolen is foutief aldus Pierre. Voor de gemaakte vergissingen zijn diverse verklaringen aan te voeren.

Jos Hagelaar en Martin Geerts geven in hun artikel een introductie over de Helmondse kunstenaars uit het verleden. Het is de bedoeling om in een regelmatig terugkerend artikel een 'Helmonds beeldend kunstenaar' in de schijnwerper te plaatsen. Daarbij willen zij zoveel mogelijk een chronologische volgorde aanhouden en ons in eerste instantie beperken tot de beeldend kunstenaars, geboren vóór 1920. De auteurs trachten de persoon en zijn werk een gezicht te geven, zonder daarbij op de stoel van de wetenschapper of de kunsthistoricus te gaan zitten.

Met de inhoud van dit nummer denken wij u weer een lezenswaardige aanvang van het nieuwe jaar te kunnen bieden. De redactie wenst u van harte een gezond en gelukkig nieuw jaar.

Ons volgend kwartaalblad verschijnt op 1 april 2013. Kopij kunt u tot 1 februari inzenden aan de redactie per e-mail adres j.vogels29@chello.nl. De redactie is niet aansprakelijk voor de inhoud van geplaatste artikelen en behoudt zich het recht voor stukken in te korten of aan te passen.

Van het bestuur

Sinds kort is de computer op onze heemkamer weer aangesloten op het internet. We maken dus weer deel uit van het wereldwijde netwerk van computergebruikers. Intussen zijn nieuwe (e-mail) adressen aangevraagd waarmee *Heemkundekring Helmont* geïdentificeerd kan worden. Wij zullen u daarover zo spoedig mogelijk informeren. Technisch blijkt niets onmogelijk, want ook telefonisch zijn we weer bereikbaar. Het nieuwe telefoonnummer van de heemkamer is 0492-330342.

Er gebeuren méér mooie dingen. Onlangs werd het vijftigduizendste bidprentje ingevoerd in de database van het Nederlands Bidprentjes Archief (NBA). Deze collectie wordt meer en meer gebruikt als informatiebron bij stamboomonderzoek. Via simpele zoekleutels is een schat van genealogische informatie beschikbaar. Aan uitbreiding van het bestand wordt dagelijks gewerkt. De informatica staat niet stil, getuige het feit dat de digitalisering van het project *Helmond binnen de wallen* is gestart. Ook aan een digitale nieuwsbrief, ter bevoor-

Onze Heemkamer(s)

Elke donderdag bent u welkom in een van onze Heemkamers. 's Morgens van 10.00 tot 12.00 uur bij de Heemkamer in het stadshobbycentrum Het Baken, Pastoor van Leeuwenstraat 23. Hier zijn wij u graag behulpzaam bij het uitzoeken van uw stamboom.

's Middags is de Heemkamer in het Con Brio gebouw, Braakse Bosdijk 2a geopend. Van 14.00 tot 16.00 uur

dering van een directere communicatie naar de leden toe, wordt gewerkt. Het ledenbestand bevat bijna 200 adressen, inclusief de partners zijn dat ongeveer 350 leden. Hieruit blijkt dat een digitale nieuwsdienst een must is. Daarom een herhaalde oproep om toch vooral uw e-mailadres aan het secretariaat door te geven, zodat u de nieuwsbrieven ook daadwerkelijk kunt ontvangen.

Zoals het goede burens betaamt, hebben wij de medegebruikers van het Con Briogebouw en het bestuur van Het Baken op bezoek gehad. We hebben hen uitgebreid het doel van onze heemkundekring duidelijk gemaakt en hen kennis laten maken met het materiaal en de commissies die ons daartoe ter beschikking staan. Teneinde de voortgang binnen die werkgroepen te bevorderen is de heemkamer voortaan vaker opengesteld.

Tot slot, mocht u overtollige archiefmaterialen hebben dan houden wij ons aanbevolen om deze te registreren en in onze heemkamer op te slaan.

Het bestuur wenst u een gezond en voorspoedig 2013 toe en voor de vereniging een goed heemjaar.

kunt u desgewenst onze collecties en boekenbestand kosteloos raadplegen. Elke donderdag staan gezelligheid en kennisverrijking voorop.

Met enige regelmaat ontvangen wij giften en donaties. Al deze schenkingen, groot of klein, worden door ons bijzonder gewaardeerd. Door de veelheid is het vaak niet mogelijk iedereen persoonlijk te bedanken. *Daarom zeggen wij langs deze weg dank aan allen die Heemkundekring Helmont een warm hart toedragen.*

AGENDA

U ontvangt voor de lezingen en excursies géén afzonderlijke uitnodigingen. Noteer daarom onderstaande data in uw agenda of op uw kalender. Suggesties voor lezingen en excursies zijn van harte welkom.

Dinsdag 22 januari

Lezing door de heer **H. Roosenboom** met als titel **“De zaak Sophia Alberts”**

In 1700 loopt een zeventienjarig protestants Helmonds meisje weg van huis. Met behulp van een vriendin reist ze naar Venray waar ze katholiek wordt verklaard. Ondanks juridische procedures en bemoeienissen van autoriteiten, weigert ze naar huis te komen. Tenslotte vlucht ze naar Mechelen en later naar Zuid-Frankrijk. De zaak wordt complex nadat de Staten Generaal het weglopen niet als een zelfstandige actie van het meisje ziet, maar als een katholiek complot en ontvoering. Dit leidt tot represailles jegens de Helmondse gemeenschap. Deze lezing handelt niet enkel over het onthutsende wegloopverhaal, maar vooral over de spanning tussen katholieken, de twijfelachtige houding van het stadsbestuur en de dubieuze rol van de drossaard.

Hal van het Con Brio-gebouw (rechter ingang), Braakse Bosdijk 2a, 5703 HZ Helmond. Aanvang 20.00 uur.

Dinsdag 26 februari

Jaarlijkse ledenvergadering

Na afloop volgt een gezellig samenzijn met een (gratis) drankje en een hapje.

Hal van het Con Brio-gebouw (rechter ingang), Braakse Bosdijk 2a, 5703 HZ Helmond. Aanvang 20.00 uur.

Dinsdag 19 maart

Lezing door de heer **R. Wildekamp** met als titel **“Bazi, een geheime Duitse radarpost in de Peel”**

Vóór de Duitse invasie in ons land stuurde Engeland bommenwerpers richting Duitsland. De Slag om Engeland eindigde min of meer onbeslist, waarna Churchill besloot de Duitsers gelijk te bejegenen. De Britse bommenwerpervloot werd uitgebreid en de luchtaanval expandeerde. De Duitse luchtmacht achtte een sterke verdediging tijdens de nacht onnodig. Na enkele forse Britse aanvallen bleek dit een misstap. Daarop werden nachtjagereenheden ingezet en een linie van zoeklichten geïnstalleerd. Deze linie liep dwars door de Peel. Ook na de inzet van radar, bleef de Peel een grote rol spelen in de Duitse luchtafweer. Tijdens de lezing zal middels beeldmateriaal de teloorgang van de Duitse luchtverdediging en de ondergang van de radarpost bij De Rips worden toegelicht.

Hal van het Con Brio-gebouw (rechter ingang), Braakse Bosdijk 2a, 5703 HZ Helmond. Aanvang 20.00 uur.

Donderdag 25 april

Excursie **“Klok & Peel Museum Asten”**
Nadere informatie volgt.

Donderdag 23 mei

Excursie naar **“Kasteel Heeswijk”**
Nadere informatie volgt.

Excursie naar Oirschot

Op donderdag 13 september jl. werden de leden van Heemkundekring Helmont in Oirschot ontvangen voor een bezoek aan de Sint Petruskerk, het Boterkerkje en het Oude Raadhuis. De heer Toon Schilders wist daar op een buitengewoon plezierige manier van alles over te vertellen. *Het Boterkerkje*, dat op de Monumentenlijst staat, was vroeger de hoofdkerk van Oirschot. Het staat op het Vrijthof en is een oud Romaans tufstenen zaalkerkje dat in het begin van de 12^e eeuw is gebouwd. Het heette toen *Mariakerk*. Daarvoor zou er al een kerkje geweest zijn, dat gebouwd was op de restanten van de fundering van een kapel uit ongeveer 806. Het is een van Brabants oudste kerkjes en is waarschijnlijk de eerste parochiekerk van Oirschot geweest. Het was een kapittelkerk waaraan elf kanunniken verbonden waren.

Toen de kerk te klein werd, bouwden men in 1268 op een naburige plaats een nieuwe kerk, die na een brand werd vervangen door de huidige Sint Petruskerk. In 1650, twee jaar na het einde van de 80-jarige oorlog, werden de kerken van de katholieken afgenomen en werd de Sint Petruskerk betrokken door de Nederlands Hervormden en kwam de Mariakerk leeg te staan. Vanaf 1659 werd de leegstaande Mariakerk gebruikt als boterwaag. Vandaar de naam *Boterkerkje*. Vanaf 1799, toen de Sint Petruskerk door Lodewijk Napoleon weer aan de katholieken werd teruggegeven, is het Boterkerkje een Nederlands Hervormde kerk.

Sinds 1980 werd dat een *Samen op Wegkerk* en in 2004 is het een protestantse kerk geworden en dat is het sindsdien altijd gebleven. Links naast de noordelijke ingang van het Boterkerkje zie je een dubbele steen. Het is een maalkruis met links daarvan een reptiel. Die dieren werden gezien als duivelse metgezellen. Hierdoor kreeg het maalkruis een bijzondere afwerende betekenis om de duivel en zijn macht buiten te houden. Daartegenover op de zuidmuur vind je het wijdingskruis, vergezeld van een Lam Gods. Zowel de kruisen als de dieren zijn elkaars tegenstanders. De draak tegen het lam en het onheilwerende kruis tegen het heilbrengende kruis.

Na een rondleiding door de mooie Sint Petruskerk met haar uitgebouwde doopkapel met een middeleeuws kruisbeeld en een middeleeuws beeld van Maria Magdalena werd het Oude Raadhuis bezocht. Het Oude Raadhuis bestaat in 2013 al 500 jaar. De huidige hoogliggende kelder verdieping werd destijds gebruikt als markthof voor de handel in boter, eieren, gevogelte en andere waren. Pas vanaf de 18^e eeuw kwamen er dorpsraden bijeen voor vergaderingen en om besluiten te nemen. Tevens werd er een kleine rechtbank gevormd met een "schandpaal" en een klein aantal gevangenen voor als de arrestant weigerde de boete te betalen. Tegenwoordig wordt de kelder gebruikt als trouwkelder.

Grafveld uit Romeinse tijd opgegraven

Een terp of ophoging in het landschap verraaft de aanwezigheid van een grafveld. (afbeelding internet)

Zo ontstond voor de nabestaanden een plek met een speciale betekenis. Aan de doden werd voedsel en drank meegegeven om de reis naar de andere wereld te verzachten.

De grafheuvels bleven gedurende lange tijd zichtbaar in het landschap en markeerden de historische begraafplaats. Bij de laatste ruilverkaveling werd het gebied geëgaliseerd en omgeploegd, waardoor het aanzicht van het grafveld steeds verder vervaagde. Op de vindplaats in Kranenbroek werden circa 45 ronde en rechthoekige greppels aangetroffen met crematieresten van ongeveer 70 begravingen. Uit eerder archeologisch onderzoek blijkt dat in het gebied van Mierlo-Hout en Brandevoort gedurende de prehistorie al intensief werd gewoond, gewerkt en begraven.

In Kranendonk, een gebied in de wijk Brandevoort, is afgelopen herfst een grafveld uit de Romeinse tijd blootgelegd. Het kerkhof werd ontdekt tijdens een verkennend onderzoek. Er zijn grafstructuren gevonden met resten van gecremeerde mensen. Ook is er aardewerk, glas en metaal aangetroffen. Het werk is uitgevoerd door een team van het Archeologisch Centrum, geassisteerd door leden van de Archeologische Vereniging Kempen- en Peelland.

In de brons- en ijzertijd was het gebruikelijk om overledenen te cremen en de resten in grafheuvels te begraven. Rond de grafkuilen werden diepe greppels gegraven. De uitgespitte grond werd om het graf opgeworpen tot een terp.

In het ijzer- en bronsijdperk werd aan overledenen voedsel meegegeven in aarden potten en kruiken. (afbeelding internet)

Bezoek Edah museum

Met een achtenswaardige groep leden bracht *Heemkundekring Helmont*, een bezoek aan het Helmondse Edah museum, de expositieruimte die resteert nadat het eens zo glorieuze grootwinkelbedrijf ten onder ging.

Vier Friese kruideniers: Ebben, Dames, Aukes en Hetteema, richtten in 1917 de gezamenlijke inkoopcombinatie Edah op, nadat ze kruidenier Schulte op de Markt hadden overgenomen. De vier wilden, in samenwerking met koffiebrander Douwe Egberts, een vuist maken tegen de gevestigde grootgrutters. Hun devies was: efficiëntie, kostenbeheersing en massale inkoop om de laagst mogelijke prijzen te kunnen bieden. Op het toppunt had het concern 286 supermarkten. Als gevolg van een prijzenoorlog met Albert Heijn, werd de toenmalige eigenaar Laurus tot sluiting gedwongen.

Boerderijen in Brabant

Een bijzonder interessante lezing door de heer J. Timmers, die ons vertelde over de ontwikkeling van de Brabantse boerderij. Het begon destijds met het *Hallehuis*, een algemeen begrip voor een woonstal-huis. Rond 1400 was dat het meest verbreide boerderijtype in Nederland en dus ook in Noord-Brabant. Ze hebben een compacte rechthoekige plattegrond. De

In 2006 werd het grootste gedeelte van het bedrijf verkocht. Hierbij hoorden ook de Edah winkels. Het hoofdkantoor in Helmond sloot in 2007, evenals het distributiecentrum in Someren. Honderden werknemers werden overbodig.

Na de opheffing verzamelde een groep medewerkers materialen die werden ondergebracht in een museum. Een permanente expositie toont nu onder andere winkeltjes, producten, verpakkingen, weeg- en betaalsystemen, handgeschreven administratie en fotomateriaal. Er zijn ook enkele verwijzingen naar de ketens Konmar en Torro opgenomen. Het Edah museum, dat heel cynisch is gevestigd boven een supermarkt van Albert Heijn, moet in de toekomst uitgroeien tot een levensmiddelenmuseum. Die naam dekt beter de lading, want naast de uitstalling van de voormalige slagerij Stevens, bakkerij Stegemans, V&G kruidenier Van Tilburg, de vroegere melkfabriek Hemepro en een conservenfabriek, is Edah zelf relatief spaarzaam aanwezig. Het is ook teleurstellend dat de

kern van de combinatie is een zogenaamd *ankergebint*, dat bestaat uit staanders die verbonden zijn door een horizontale ankerbalk. Die balk steekt met een pen door de staander en is daarachter verankerd met een of twee pennen of wiggen.

De dekbalk, die de gebinten onderling verbindt is de *worm*. Die wordt zo genoemd omdat die steeds langer wordt, naar gelang er meer gebinten overeind worden gezet en de boerderij dus langer wordt. De zijwanden hebben geen draagfunctie en de schoorsteen staat ongeveer in het midden.

conservatie van museale objecten, (nog) niet hoog in het vaandel staat.

Niettemin is een bezoek warm aan te bevelen. De ontvangst is uiterst vriendelijk en de rondleiding zeer de moeite waard. Het zien van de geëxposeerde

attributen is vaak een feest van herkenning en geeft aanleiding tot het ophalen van nostalgische herinneringen. Zelfs de enigszins denigrerende opmerking '*jam van den Edah plek plek*' klinkt dan romantisch.

Aan de hand van prachtig fotomateriaal toonde de heer Timmers hoe uit het *Hallehuis* de latere boerderijtypen voort zijn gekomen. In Noord-Brabant, waar tussen het woongedeelte van de boerderij en de potstal een scheidingswand is aangebracht, zijn de meest voorkomende typen: *De Langgevelboerderij*, het type dat algemeen voorkomt in het oosten van de provincie Noord-Brabant, met de ingang van het woongedeelte aan de zijkant van de boerderij. *De Kortgevelboerderij*, waarbij de ingang van het woonhuis in de voorgevel is geplaatst.

Dit type boerderij is breder en meer gedrongen dan de langgevelboerderij. *De Hoekgevelboerderij*, waarbij het woongedeelte met een uitbouw werd vergroot. Deze besloeg de halve voorgevel. In de overgebleven helft bleef de deur en een venster gehandhaafd. In het noorden van de provincie, in het gebied bij de grote rivieren komt ook nog de *T-boerderij* voor.

Tot slot toonde de heer Timmers foto's van boerderijen in de omgeving van Helmond, die we na deze interessante lezing, met geoefend oog konden bekijken.

Oud aanzicht kop van de Markt ontdekt

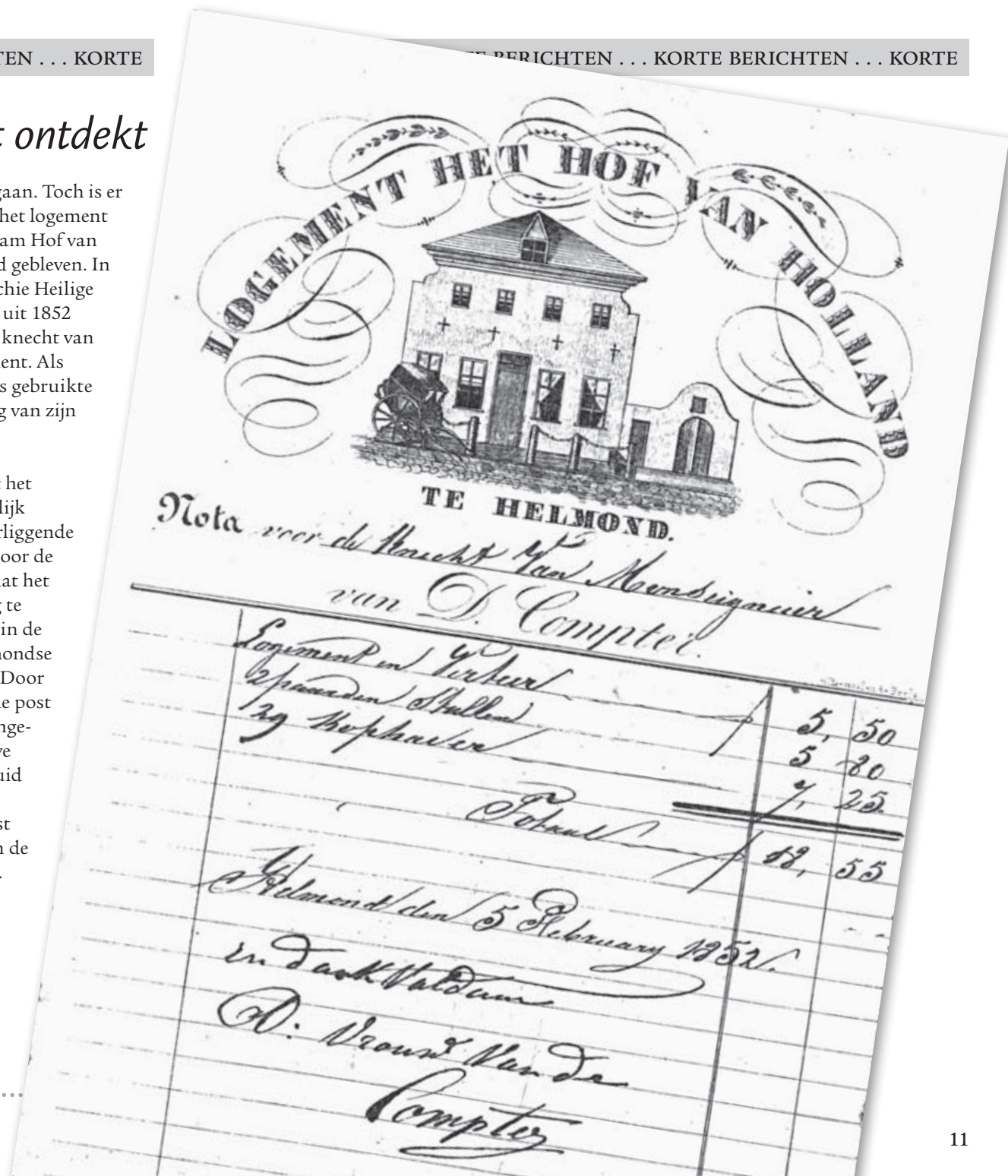
In de zomereditie van 2011 was een artikel gewijd aan de voormalige Helmondse herbergen waar men kon eten, drinken en overnachten. Het betoog handelde onder andere over de hoek Markt en Veestraat waar herberg de Grootte leeuw stond, die weliswaar was 'geleghen omtrent den Merckt', maar waarvan de entree aan de Veestraat lag.

Het daarnaast gelegen logement van Daniël Compter moet dus als eerste pand op de Markt gezien worden. Het etablissement stond ook bekend als hotel Compter en speelt een rol in de Helmondse postgeschiedenis. Beide herbergen stonden op de inspringende hoek, die eeuwenlang werd gebruikt om mededelingen van het stadsbestuur af te kondigen. Omdat bij de toekomstige nieuwbouw de bebouwing verder naar voren komt, zal deze voor Helmond zo kenmerkende plek verdwijnen.

Naast Compter stond het Schaapje van Jacob Spoorenberg. Van de bouwwerken zijn nog enkele foto's bekend maar deze zijn allen gemaakt na de brand die in 1863 woedde. Daarbij werden zowel hotel Compter als het belendende pand gedeeltelijk in de as gelegd. Met het vuur is het oorspronkelijke beeld van de

bebouwing verloren gegaan. Toch is er wel een afbeelding van het logement van Compter, dat de naam Hof van Holland droeg, bewaard gebleven. In het archief van de parochie Heilige Lambertus zit een nota uit 1852 voor het logeren van de knecht van de pastoor in het logement. Als beeldmerk op zijn nota's gebruikte Compter een afbeelding van zijn bedrijf.

Het is opvallend dat het poortje, dat waarschijnlijk toegang geeft tot achterliggende stallen, kennelijk niet door de brand getroffen is, omdat het op bestaande foto's nog te zien is. Vanaf 1808 was in de herberg het eerste Helmondse postkantoor gevestigd. Door bode Jan Weijers werd de post met paard en wagen aangevoerd. Dagelijks, behalve op zondag, kwam Jan luid trompetterend de stad binnenrijden om de post bij Compter te lossen en de paarden uit te spannen. Hierover geeft de nota ook duidelijkheid. Het is wel opvallend dat de voeding van een paard veel duurder blijkt dan het logement en vertier van zijn berijder.

Boekbespreking

Wim Daniëls

Mieters, de taal van de jaren vijftig

Wim Daniëls buigt zich in dit boek over woorden die in de jaren vijftig zijn ontstaan. Woorden zoals dubbelklutsen, hamvraag, frikadel, bermtoerisme en okselfris zijn typerend voor die tijd.

De jaren vijftig begonnen behoorlijk sober, maar aan het eind ervan dansten de mensen de rock-'n'-roll. Niet allemaal natuurlijk, maar er was toch wel wat swing en schwung in het leven gekomen.

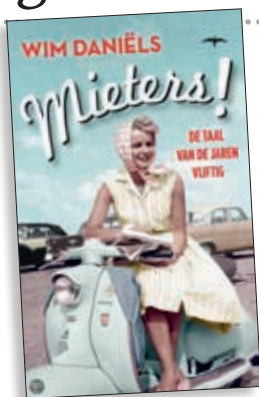
Het was een fascinerende tijd. Door alle veranderingen ontstonden veel nieuwe woorden.

Dit *mieterse* boek laat dat tijdperk herleven aan de hand van de jarenvijftigtaal. Het is onder andere te koop bij De Ganzeveer en de Roy en Boschman. ISBN 9-789400-401853 Prijs € 14,90

Danker Jan Oreel en Henk Wittenberg

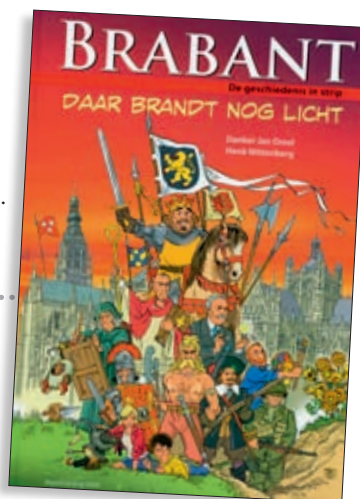
Brabant, daar brandt nog licht

Een stripverhaal is een van de oudste vormen van literatuur. Het wordt gevormd door tekeningen die samen een verhaal vormen. Dat ze een grote educatieve waarde kunnen hebben, bewijzen de

tekenaars van het boek Brabant. In het boek maken twee jongeren via een app op hun mobieltje een reis door de tijd. Het scenario vormt de basis over de geschiedenis van Noord-Brabant, op lichtvoetige en humoristische wijze. De reis begint in de Romeinse tijd en laat het leven zien van de gewone Brabander. En dat is heel wat.

Onze provincie is bij uitstek het gebied waarop veel oorlogen zijn uitgevochten. Brabant is een charmant boek waarin het verhaal met veel accenten wordt verteld. Het is onder andere te koop bij De Ganzeveer en de Roy en Boschman. ISBN 9-789081-281409 Prijs € 15,95

Een boek over bomen in Helmond en omgeving

Leden van de heemkundekring hebben het op prijs gesteld om het boek van Maria van de Looverbosch, *Grote & kleine geschiedenissen rond bomen in Helmond & omgeving*, met het thema 'Groen van Toen', gratis te ontvangen. Het boek bevat veel wetenswaardigheden, over bomen en de natuur van Helmond. De uitgave betekent een aanwinst voor een tamelijk onbelicht aspect

van de geschiedenis van de stad. Niettemin enkele kanttekeningen betreffende hiaten die bij het lezen van het

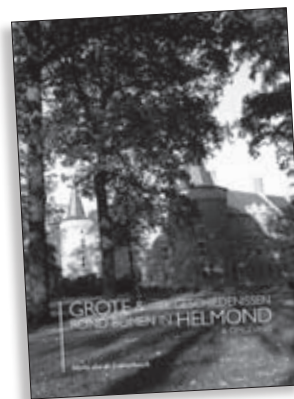
Verwerkt verleden

boek ervaren kunnen worden. De inhoud bevat veel geschiedenis over de stad. Doch bepaalde verhalen, hoe vermakelijk en typerend ook, zoals over de Cacao-fabriek en de familie Seelen, een deel over de boom van Klokgieters en over Huub Gruijters en de cavalerie hebben weinig of niets met het onderwerp van bomen of de natuur te maken. De *ginkgo biloba*, de Japanse notenboom, in de kasteeltuin wordt niet beschreven, hoewel de plaatselijke IVN-natuurgids Anne Regts deze tijdens een wandeling met voorsprong als de meest bijzondere boom van die tuin zegt te beschouwen. Het ongeluk met de kastanjeboom bij het kasteel, dat op 28 mei 2000 twee dodelijke slachtoffers eiste, wordt niet genoemd. Ook de op 12 juli 1983 bij de kruising Molenstraat-Noord-Koninginnewal geplante magnolia ter herdenking van de geboorte van de zestigduizendste Helmonder had een vermelding verdiend. Helaas is het boek voorzien van een overheersende zwarte kافت en zijn er geen kleurenfoto's opgenomen, terwijl het thema van de Open Monumentendag 'Groen van Toen' was. Het een en ander heeft natuurlijk een financiële reden, maar jammer is het wel.

Op 19 februari wordt door stadsarcheoloog Theo de Jong, i.s.m. Volksuniversiteit Helmond, een lezing gegeven over de archeologie en geschiedenis van het vroegste Helmond. In de stad zijn de afgelopen jaren ruim honderd vindplaatsen ontdekt en meer dan duizend archeologische voorwerpen verzameld. Er zijn vondsten en nederzettingen uit de steentijd, bronstijd en ijertijd aangetroffen langs beken en op hoge landruggen. Deze sporen vertellen bijzondere verhalen, waarmee nog onbeschreven bladzijden uit de geschiedenis kunnen worden ingevuld. Tijdens de presentatie worden de resultaten van archeologisch onderzoek uitgelegd en bijzondere hoofdstukken en verhalen toegevoegd aan het geschiedenisboek van Helmond.

Bibliotheek Helmond, entree 5 euro, 20.00 tot 22.00 uur. Maximaal 70 personen. Informatie: bibliotheekhelmondpeel.nl

Unieke erfenis van cartograaf Jacob van Deventer

door Pierre van de Meulenhof

Over de Nederlandse landmeetkundige en cartograaf Jacob Roelofs van Deventer is biografisch weinig bekend. Hij komt voor in de bronnen wanneer hij zich op 24 april 1520 als Jacobus de Daventria inschrijft aan de universiteit van Leuven. Jacob van Deventer is vermoedelijk omstreeks 1500 geboren. Hoewel zijn naam anders doet vermoeden is hij niet geboren in Deventer, maar in Kampen.

Jacob van Deventer heeft een unieke erfenis nagelaten in de vorm van handgetekende stadsplattegronden, die hij in de zestiende eeuw maakte. De kaarten zijn door hem geproduceerd in de periode van 1558 tot 1570. Omstreeks 1558 kreeg Van Deventer van de Spaanse Koning Filips II opdracht om stadsplannen te vervaardigen van de toenmalige steden. Het betrof het gebied waartoe naast Nederland, België en Luxemburg ook delen van Frankrijk en Duitsland behoorden. Vanzelfsprekend behoorde ook Helmond daartoe. Hij verrichtte metingen in de betreffende steden en tekende, op een schaal van ongeveer 1:8000, ruim 260 plattegronden. De kaarten werden consequent met de pen getekend en met waterverf ingekleurd. Bij zijn overlijden waren enkele kaarten nog niet voltooid, deze werden later door zijn leerlingen gecompleteerd.

Voor veel steden zijn deze manuscriptkaarten de oudst bekende stadsafbeeldingen. Ze bezitten een hoge mate van meetkundige betrouwbaarheid. De metingen geschieden kort voor de renovaties van veel stadswallen, tengevolge van de Tachtigjarige Oorlog. De steden beschikten nog over hun middeleeuwse omwalling. Belangrijke objecten als stadsmuren, poorten, torens en kerken zijn nauwgezet ingetekend, evenals de patronen van belangrijke wegen en waterlopen. De stadskarten werden verzameld en in drie banden gebundeld. Twee

< Het onderhavige stadsplan van Helmont, uit de bundel "Nederlandsche steden in de zestiende eeuw" van Jacob van Deventer. In het plan is de Hoogeindse windmolen niet te zien omdat deze buiten het getekende vlak valt. Nabij het kasteel lijkt wel een watermolen getekend te zijn.

bundels met in totaal 178 kaarten worden in de Biblioteca Nacional te Madrid bewaard. Het derde deel met Brabantse steden en Waalse Gewesten ontbreekt. Dit boek met minuutkaarten kwam in particulier bezit. In totaal zijn 322 kaartbladen bekend. Men kan nu nog beschikken over de stadsplannen van 223 steden. Van 119 steden is zowel een minuut- als een netkaart beschikbaar.

De Spaanse koning had de plattegronden niet enkel voor het bestuur van zijn rijk nodig, maar vooral om militaire redenen. Dit betekent dat het vertrouwelijk materiaal was. Het werk raakte hierdoor enigszins in de vergetelheid. In het midden van de vorige eeuw werden 150 kaartbladen (minuten) op een veiling aangeboden en als originele kaarten van Van Deventer herkend. Ook het kaartje van Helmond bevond zich hiertussen. De collectie bevindt zich thans in het Rijksarchief van Brussel. Van Deventer kon natuurlijk onmogelijk beschikken over luchtfoto's. Om een stad op schaal in beeld te brengen, moest hij velerlei punten meten en deze, gebruikmakend van de driehoeksmeting, met elkaar verbinden. Hij ging daarvoor op een bepaalde plek staan en koos twee vaste punten die hij van daaruit kon waarnemen. Vervolgens peilde hij de lengte tussen die punten en zijn standpunt en bepaalde de hoek tussen die lijnen. Zo kon hij de afstand tussen de punten berekenen. Dit was een voor die tijd geheel nieuwe methode. Misschien heeft Van Deventer deze wel zelf bedacht.

Vooreerst tekende hij de plattegrond van een stad waardoor een denkbeeldig bovenaanzicht ontstond. Daarna karakteriseerde hij de gebouwen van

opzij, zodat ze algemeen herkenbaar waren. Nadien kleurde hij de kaarten met waterverf in. Cruciale verbindingswegen werden aangegeven met op regelmatige afstand ingeprikte gaatjes. Dankzij Jacob van Deventer weten we nu hoe onze gewesten en steden er vijfhonderd jaar geleden uitzagen.

Onbekende watermolen

In het historisch jaarboek voor Helmond van 1980, schreef archivaris Maarten van Boven, een artikel over de Helmondse stadskaart van Van Deventer. Van Boven stelt vraagtekens bij de niet op de tekening staande windmolen op het 'Hoogeynd' en de getekende watermolen nabij het kasteel. Heeft Van Deventer zich hier vergist, vraagt hij zich af. Ruim dertig jaar na het verschijnen van dit artikel weten we dat Jacob van Deventer is overleden voor de voltooiing van de kaart. Het is daarom niet verwonderlijk dat de kaart enkele fouten vertoont.

Om enig inzicht te krijgen hoe de stadskaart van Helmond is opgebouwd, zijn hierbij enkele delen uitvergroot. Hierdoor wordt de samenstelling beter zichtbaar en duidelijk waarom de kaart enkele fouten bevat. Om die fouten aan te tonen is gebruik gemaakt van een processtuk uit 1548*. Door dit stuk goed te lezen en te interpreteren wordt het begrijpelijk dat de watermolen, nabij de gracht waar nu de Zuid-Willemsvaart loopt, daar onterecht ingetekend is. In het betreffende archiefstuk staat beschreven dat enkele gezaghebbers indertijd de stad verkenden en dat ze daarbij om het kasteel heen liepen tot aan de watermolen nabij de Wiel en niet 'langsheen' zoals menigeen dacht. In de tekst uit het betreffende stuk is gemerkt met letters welke met de letters op het kaartje corresponderen.

In dit processtuk van de Raad van Brabant te Brussel tussen de Heer van Helmond en de stadsburgers staat het volgende beschreven: Komende

aan het einde van het Bijstraetken (A) (Biezenstraatje), komt men aan een gesloten houten poort (B), die de weg afsluit naar de hof of boomgaard van enen Peter. Men zegt dat deze weg in het verleden doorliep tot aan een sluis (C) en verder naar de plaats waar vroeger de grote of oude watermolen zou hebben gestaan. Deze weg (D) liep ook nog naar het oude huis of het slot van Helmond (E) dat daar in het verleden gestaan heeft en verder naar de voormalige parochiekerk (F), waar nu het verbrande klooster van den Haegen staat van welke straat de Heer van Helmond zijn erf heeft gemaakt.

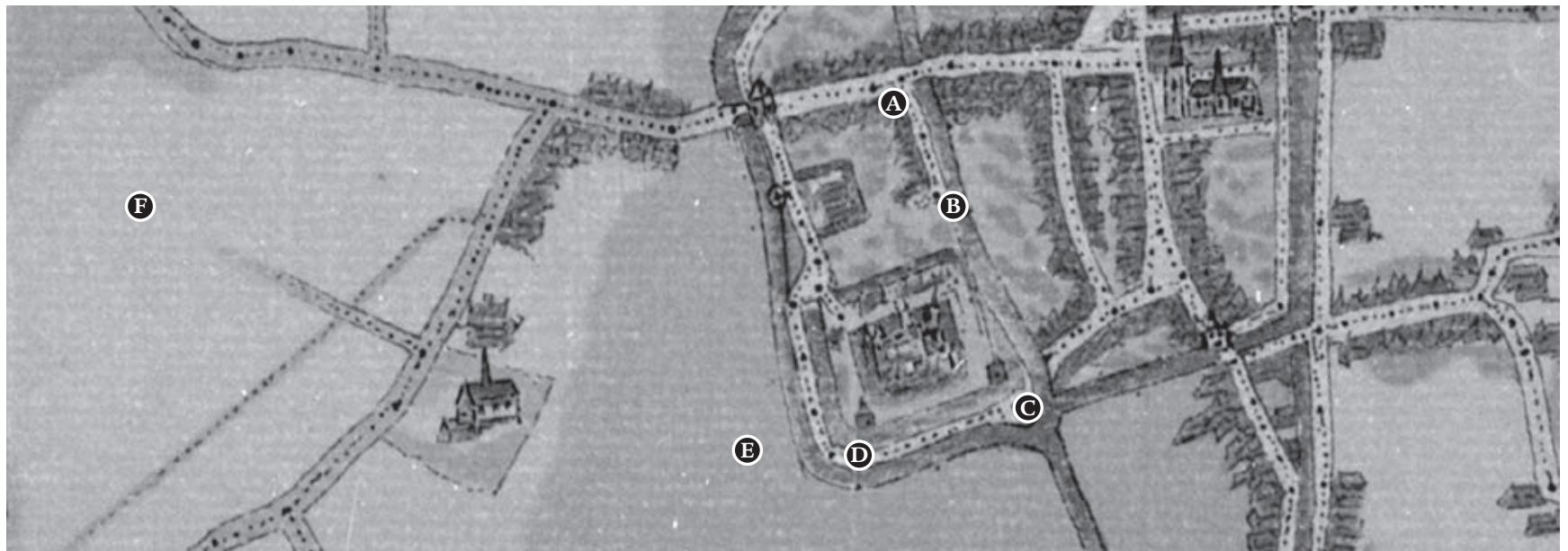
Hier heeft dus in 1548 een sluis gelegen en vóór 1548 de oude watermolen gestaan. Van daar lopen de arbiters verder door, achter het kasteel langs, (dus langs de huidige fabrieksmuur van Van Vlissingen) naar de toenmalige kasteelgracht (nu Zuid-Willemsvaart). Dan komen ze bij de kasteelgracht uit,

recht tegenover de huidige Eikendreef en gaan daar een bruggetje over en lopen langs het "Oude Huis" richting het oude klooster (de vroegere parochiekerk van Helmond in de Haghe van E naar F).

Als dus uit deze beschrijving van 1548 blijkt dat er geen watermolen bij het kasteel lag, en uit allerlei stukken uit het oud archief van Helmond ook blijkt dat de (nieuwe) watermolen na de aanleg van de stadwallen aan de Watermolenwal lag, lag er dus geen watermolen bij het Kasteel. Bovendien als er volgens de kaart van Van Deventer (gedateerd 1560-1675?) wel een watermolen gelegen zou hebben dan zou er daar een waterhoogte verval van ca 1 tot 1,5 meter hebben moeten liggen en zou het water rondjes rond de stad lopen in een soort perpetuum mobile. Hiervan is geen enkel spoor terug te vinden.

Omdat Van Deventer veel in Brussel gewerkt heeft en dus veel assistenten in den lande had werken, zou hij best

Een gedeelte van de stadskaart van Van Deventer. De bedoelde weg (van E naar F) is thans verdeeld in Eikendreef en Warandelaan. Op de kaart is de weg naar de Warande gedeeltelijk getekend en wordt de ligging duidelijk van de oude parochiekerk en het afgebrande klooster. De letters verwijzen naar de beschrijving van het processtuk.

wel gebruikt gemaakt kunnen hebben van dit archiefstuk uit Brussel. Die informatie zou hij verkeerd kunnen hebben geïnterpreteerd en de watermolen in 1570 bij het kasteel hebben ingetekend, terwijl deze in werkelijkheid al aan de latere watermolenwal lag. De watermolen lag daar en stuwde het water in de stadgrachten hoog genoeg voor de verdediging van de stad. De vroegere watermolen aan de Wiel stuwde dus het water hoog richting Hoogeind en gaf de stad droge voeten. De verplaatsing van deze watermolen zal dus in de periode van de aanleg van de eerste stadswallen gedateerd moeten worden (ca 1380-1420). Waterbeheersingstechnisch kan er dus nooit een watermolen halverwege en bij het kasteel gelegen hebben.

In de Molenstraat heeft van Deventer (nog) een misgreep gemaakt, met de locatie van de Wolfstraat, Hij tekende deze straat van A naar B terwijl die van A naar C loopt. Het punt bij C is de splitsing aan het Tolpostplein nabij de St. Jozefkerk.

Gebruikte literatuur: artikel Maarten van Boven in De Vlasbloem 1980.

* Dit archiefstuk heeft inventarisnummer A-2001 inv.nr. 256. Het is een beschrijving van een wandeling door de stad Helmond door de stad Helmond betwiste plaatsen van de cijnsinning door de Heer van Helmond door een aantal arbiters betrokken bij het proces voor de Raad van Brabant daarover, persoonlijk werden bezocht en geïnspecteerd. Hierin staat een tekstgedeelte dat gaat over de vroegere ligging van de voormalige watermolen bij het kasteel van Helmond.

Gavioli doet zaal Bocken herleven

Maar de cultuurhistorische erfenis wordt ernstig bedreigd

Zij die lang geleden met Abraham of Sara kennismaakten, herinneren zich de danszaal van de Helmondse familie Bocken. Jongeren zullen zich tevreden moeten stellen met oude ansichten of foto's, omdat ze nooit in de gelegenheid waren het plankier van de vroegere ballroom te betreden. De lokaliteit waar tallozen romantiek beleefden, is voltooid verleden tijd. De orgelman heeft plaatsgemaakt voor de diskjockey, maar men kan nog altijd van de sfeervolle orgelmuziek genieten.

door Hans Vogels

De bakermat van het wonderlijke muziekinstrument ligt waarschijnlijk in Italië. De familie Gavioli, in Helmond een bekende naam, begon omstreeks 1850 met de vervaardiging van straatorgels. De familie was hiermee zo succesvol dat ze als de grondlegger van het instrument beschouwd kan worden. Het meest voorkomende type is het straatdraaiorgel, in de volksmond ook wel pierement genoemd. Daarnaast is het dans- en kermisorgel vermaard. Het dansorgel is vooral bekend in het zuiden van ons land, terwijl men in de noordelijke provincies het kermisorgel preferereert.

Een draaiorgel kan worden omschreven als een orkestinstrument, waarvan het klavier wordt bespeeld door een muzikboek dat middels het draaien aan een wiel in beweging wordt gebracht. Een kartonnen patroon waarin gaatjes zijn geponst, bevat de muziekinformatie en wordt als gevolg van de draaiing door het orgel gevoerd, daarbij tasten een aantal toetsen de gaatjes af. Voor elke toon is een spoor gedefinieerd. Daar waar een ponsing voorkomt, wordt de aangaande toon gespeeld. De draaiing zorgt tevens voor de aandrijving van een tweetal blaasbalgen. Zij activeren de benodigde

luchtdruk om de orgelpijpen geluid te laten maken.

Als een muziekboek in het orgel is gelegd, zijn de luchtkleppen gesloten en is het instrument klaar om te spelen. Door de draai van het wiel, komt de blaasbalg in beweging. Dit zorgt voor de benodigde lucht, die door geleiders naar het klavier wordt gevoerd. Door de gaatjes heen vallen kleine staafjes in het orgelboek. Als een toets wegzakt, gaat er aan de onderkant een pijpje open waardoor lucht ontsnapt. Deze luchtstroom wordt naar het juiste instrument gevoerd. Door de gaatjes in het boek te variëren van lengte, ontsnapt lucht voor een langere of kortere duur. Zo wordt voor elk instrument de toonhoogte, het tijdstip en de duur van een noot aangegeven. Belangrijk is om met constante snelheid te draaien, dan klinkt de muziek het mooist.

Orgelproducenten

Europa heeft veel prominente orgelbouwers voortgebracht zoals: Ruth, Marengi, Gavioli, Mortier en Gaudin. De Italiaan Giacomo Gavioli is in deze branche altijd vooraanstaand geweest. In zijn bedrijfsruimte, die van Italië naar Frankrijk werd overgeplaatst, ontwikkelde hij automatisch spelende muziekinstrumenten. Samen met zijn zoon Ludovico, werkte hij aan de evolutie van het draaiorgel. Heel belangrijk is hun vinding van het met lucht werkende aftaststelsel, waardoor kartonnen muziekboeken van onbeperkte lengte gebruikt kunnen worden.

De Duitser Andreas Ruth hield zich bezig met het vervaardigen van klokken, speelwerkjes en draaipiano's. Later legde hij zich toe op de productie van orgels.

De systemen van Ruth worden beschouwd als de Rolls Royces onder de kermisorgels. Het zijn uitstekende instrumenten die weinig onderhoud nodig hebben, zelden bijgestemd hoeven te worden en onder extreme omstandigheden blijven spelen. Ruth leverde arrangementen, die nog altijd beschouwt worden als een juiste weergave van de muziek, zoals die in de eerste dertig jaren van de twintigste eeuw werd gespeeld.

Charles Marengi was bij Gavioli werkplaatschef en hoofd van de workshops. Toen hij in 1903 het bedrijf overnam, kocht hij de vennoten uit en zette het bedrijf voort in de werkplaats van de oude fabriek, samen met het in dienst zijnde personeel. Marengi

Anselmo Gavioli, kleinzoon van de oprichter van de Gavioli orgelfabriek, verwierf in 1892 patent op het boekorgel, een draaiorgel dat werkt met een orgelboek. (foto internet)

vervaardigde niet alleen kermisorgels in Gavioli's stijl, maar voerde ook talrijke verbeteringen door. Vanaf 1920 werd het bedrijf voortgezet door Charles Gaudin, die uitsluitend dansorgels produceerde.

De grootste en productiefste fabrikant van dansorgels was ongetwijfeld de firma Mortier uit Antwerpen. Theophile Mortier startte rond 1885 met de import en verhuur van (draai)orgels. Hiermee had hij zoveel succes, dat zijn bedrijf ook nieuwe orgels ging produceren. Meer dan 600 dansorgels werden door het bedrijf vervaardigd. De fabricage bereikte tussen 1920 en 1930 een hoogtepunt. In de dertiger jaren bouwde Mortier ook diverse dansorgels in een moderne stijl. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de smaak van het publiek en nam de vraag naar Mortierorgels sterk af. In 1952 werd de firma geliquideerd.

Marcellus Bocken, geboren in het Belgische Stockbeim, overleed in Aarle-Rixtel op 44-jarige leeftijd. (Collectie Eef Moes)

Levering van het grootste en nieuwste Gaudin orgel. Het bezit de nieuwste instrumenten en de zuiverste harmonische klanken. (Collectie Eef Moes)

Bocken

In Helmond wordt de naam Bocken van oudsher geassocieerd met het draaiorgel. Vooral tijdens kermissen stond het etablissement van de familie ruimschoots in de belangstelling. Het was de uitgaansgelegenheid bij uitstek om feest te vieren. Bocken bezat niet alleen een florerend horecabedrijf, maar reisde ook met een danstent van kermis naar kermis. Er werd gedanst op de immer vrolijke muziek van draaiorgels. Voor één kwartje entree kreeg je niet alleen mooie orgelmuziek, maar eigenlijk een heel orkest.

Zeven zonen van de in het Belgische Stockheim geboren mandenmaker Marcellus Bocken, exploiteerden het bedrijf aan de Blinkertsestraat. Ze werden nagenoeg allemaal in Helmond geboren, behalve de jongste die in Aarle-Rixtel ter wereld kwam en waar het gezin tussen 1908 en 1917 verbleef. Vader Marcellus overleed daar in 1914 op 44 jarige leeftijd. Na terugkeer in Helmond woonde moeder en haar tien telgen korte tijd aan de Bakelsedijk, waarna ze verhuisden naar de Blinkertsestraat. Het beroep van de oudste zoon Leonardus, die net als zijn vader mandenmaker was, wordt dan getransformeerd tot zaalexploitant.

Uit het kadaster blijkt dat Leonardus Bocken in het dienstjaar 1922, in de buurt Hemelrijk, een bouwland met huis en erf kocht van kuiper Antonius van Bokhoven. Korte tijd later verwierf hij ook het belendende pand. In de daarop volgende jaren werd er druk verbouwd en ontstond de feest- en danszaal. In de nieuwe lokaliteit werd in 1924 een Mortierorgel geplaatst. Het werd gekocht van Jan Jacobs uit Antwerpen en koste

inclusief de boekwerken 2.386 gulden. Het orgel werd ook gebruikt in Bocken's demontabele kermisdanstent.

In 1928 werd een uniek orgel van Charles Gaudin gekocht. Het was het grootste exemplaar dat Gaudin ooit maakte. Het exclusieve model was voorzien van de nieuwste instrumenten en had een heel zuiver harmonisch klankgehalte. Het buitengewoon proportionele orgel werd door Bocken gekocht van de heren Backer en Breijders uit het Belgische Wetteren. In de grote danszaal aan de Blinkertsestraat nam het een wand van tien meter bijna geheel in beslag. Het uitzonderlijke instrument werd alom bewonderd en heeft altijd voor veel (dans)plezier gezorgd.

In Bocken's opslagplaats lagen honderden muziekboeken opgeslagen. Tientallen daarvan werden gestoken door Jan Bocken. Voor het Mortierorgel maakte hij ouvertures, marsen en populaire dansmuziek. Aanvankelijk bevatte de Mortier ook een serie jazzfluiten en een accordeon. Deze zijn echter door Hendrik

Voorzijde van een orgelboek van danssalon exploitant en orgelverhuurder Bocken. (Collectie Eef Moes)

Het interieur met de galerijen van de vroegere danszaal van de familie Bocken. Het grote Mortierorgel staat centraal opgesteld. (Collectie Eef Moes)

Bocken verwijderd, waarmee het orgel in de oorspronkelijke staat werd teruggebracht. Na de correctie werd door studio Sonnemans een grammofoonplaat uitgebracht die zeer gunstig werd ontvangen.

Ook voor de Gaudin vervaardigde Jan Bocken enkele tientallen boeken, allen met klassieke en lichte muziek. Ze werden speciaal gemaakt en afgestemd voor het bijzonder ingewikkelde en fijn afgestemde mechanisme van het instrument. Jan Bocken stelde er prijs op om muziek die vandaag uitkwam, morgen al op het orgel te hebben.

Kerkelijk protest

In de negentiende eeuw zag de geestelijkheid er streng op toe dat tijdens de kermissen de dansgelegenheden niet door vrouwen bezocht werden. Dat blijkt uit

de zogenaamde kermisbrieven van de pastoor van de Lambertuskerk. Dansen was voor velen een populair vermaak maar de clerus reageerde hierop furieus. In de plaatselijke pers schreven de gezamenlijke pastoors:

“De laatste jaren is aan het licht gekomen, dat het dansvermaak ontaardt in danswoede, die de deur opent voor slechte dansen. In dit stadium zijn we reeds gekomen. Danswoede voert tot slechte, zedenloze dansen, omdat de mens tot het kwaad geneigd is. Wat een moderne dans bovendien nog gevaarlijker maakt is de wufte kleding. Alles is er op gericht om de danslustigen in een roes van zinnelijkheid te brengen, namelijk de weelde der danslokalen, de prikkeling der drank, het fantastische kunstlicht, lichtzinnige hartstochtelijke dansmuziek en het diep in de nacht thuisbrengen bedwelmd door het gesmaakte genot. De moderne dans en danswoede werken zo

hartstochtelijk dat zij die er zich eenmaal aan hebben gegeven, slechts met de grootste moeite van die kwaal te genezen zijn”.

In advertenties waarin de dansgelegenheden hun muziek aanprezen is soms een verbod op damesbezoek opgenomen. Aan het begin van de twintigste eeuw werd het steeds moeilijker het kerkelijk verbod te handhaven. In 1902 zag de bisschop zich genoodzaakt de bepaling voor Helmond op te heffen.

Muziekhal

In de vijftiger legde de familie Bocken zich verder toe op de exploitatie van kermisattracties. De danszaal werd niet meer als zodanig gebruikt en diende enkel nog voor de opslag van goederen. De kermisdanstent was omgevormd tot een tentoonstellingsruimte. De conditie van de orgels ging zienderogen achteruit, daarom wilde de familie ze wel kwijt. Er werden onderhandelingen gevoerd met een rijke Amerikaan die de Gaudin voor veel dollars wilde kopen. Amerikanen zijn verzot op draaiorgels, daarom zijn er in de zestiger jaren ook veel de oceaan overgegaan.

Voorzijde van de in 1975 geopende Helmondse Muziekhal in de voormalige paterskerk aan de Molenstraat. (Collectie RHCe, foto F. Smits)

De instrumenten waren wel enigszins verouderd, maar er bestonden in Helmond nog altijd liefhebbers die zich voor het behoud ervan wilden inzetten. In de plaatselijke pers verscheen een noodkreet. Men wilde het liefst alle orgels behouden, maar toch tenminste de verkoop van de Gaudin verhinderen. In 1965 bundelden de ondernemers Smits, Van de Vorst en eigenaar Bocken, hun krachten met Puk Hooglugt en Jan Maas. Samen bereikten ze dat alle orgels voor de stad behouden bleven.

In 1971 kwam de gemeente in het bezit van zowel het Gaudin- als het Mortierorgel. Het college van burgemeester en wethouders maakte hiervoor 50.000 gulden vrij. De verkoop kwam tot stand onder de strikte voorwaarde dat de orgels altijd voor de stad behouden zouden blijven. Na een grondige restauratie zouden ze in bruikleen worden gegeven aan een stichting. Twee jaar later konden de herstelde orgels weer in gebruik worden genomen. De conservatie was vooral een verdienste van oud burgemeester Geukers die een liefhebber van draaiorgels is. Het bijeenbrengen van

De Gaviolizaal zal binnen afzienbare tijd tot het verleden behoren. Het is nog onduidelijk wat er met de orgels gaat gebeuren. (Collectie RHCe, foto afdeling communicatie gemeente Helmond)

orgels raakte in een stroomversnelling. De Blauwe Trom kon aan de verzameling worden toegevoegd, daarna volgde de Ruth en een tweede Gaudin die nog niet geheel speelklaar was.

Voor het beheer van de collectie werd de stichting *Het Helmonds Draaiorgel* opgericht. De instrumenten werden ondergebracht in de *Helmondse Muziekhal* die haar deuren in 1975 opende in de voormalige paterskerk. Burgemeester Geukers zei bij de opening dat héél Helmond blij mocht zijn dat dit belangrijke culturele erfgoed was veiliggesteld. Omdat men zich meer wilde toeleggen op museale activiteiten werd in 1984 de naam van de muziekhal veranderd in het *Helmonds Draaiorgelmuseum*.

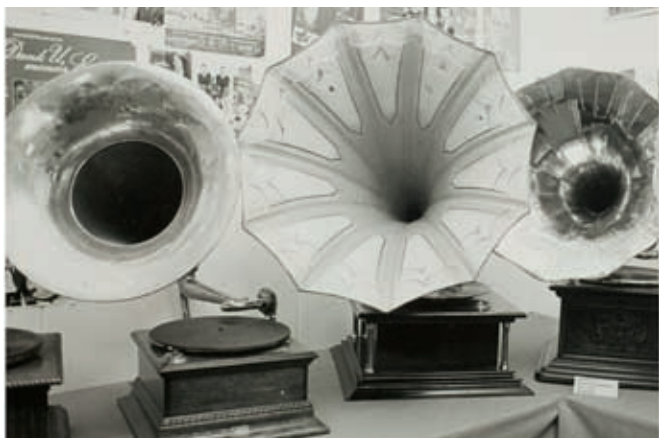
Gaviolizaal

In 1990 neemt het draaiorgelmuseum onder de naam Gaviolizaal zijn intrek in de voormalige brandweerkazerne aan de Torenstraat. De zaal is geschikt gemaakt voor exposities en concerten en

herbergt alle kostbare orgels die eerder in het museum aan de Molenstraat waren ondergebracht. De Gaviolizaal is gecreëerd om activiteiten mogelijk te maken die verwant zijn aan het orgel en de mechanische muziek.

In de attractieve ruimte staan de twee Gaudin's, de Ruth, de Mortier en de Blauwe Trom broederlijk naast elkaar te pronken alsof ze samen aan een nieuw leven beginnen. Een verhoogde dansvloer, die ook als podium gebruikt kan worden, maakt het mogelijk om (koffie)concerten te geven voor circa 250 personen. Helmond is opgetogen over de nieuwe aanwinst. Het is geen orgelmuseum, maar het biedt wel de mogelijkheid om talrijke culturele activiteiten te ontplooiën. Dat de zaal een succes is, blijkt uit de grote publieke belangstelling. Elk seizoen komt een groot publiek, uit binnen- en buitenland, de orgels bekijken en de muziek beluisteren.

De Gaviolizaal begint ook steeds meer museale trekjes te krijgen. Naast de

Gedeelte van de fonograaf- en grammofooncollectie van Tonny Willems, die voorheen in de Gaviolizaal werd geëxposeerd. (Collectie RHCE, foto Euro-Press)

exclusieve orgels is er een uitzonderlijke collectie accordeons tentoongesteld. Het zijn instrumenten van beroemde ontwerpers zoals Höhner, Scandali en Max-Meinel. Er zijn ook exemplaren uit verre landen zoals China en Rusland te bewonderen. De collectie, die eigendom is van de Helmonder Arie Willems, geeft een beeld van trekharmonica's en hun ontwikkeling in de afgelopen 150 jaar. De instrumenten zijn door talrijke decoraties al een bezienswaardigheid op zich.

Ook is er een permanente expositie van historische grammofoons, pathefoons en fonografen ingericht, waarmee vroeger geluid kon worden vastgelegd. De tentoonstelling laat apparatuur zien van makers met een legendarische reputatie zoals Edison, Pathé en Decca. De bijzondere verzameling is eigendom van Nijmegenaar Tonny Willems, die de instrumenten verzamelde en eigenhandig restaureerde. Op speciaal verzoek laat hij de vele bezoekers nostalgische melodieën horen op een van de antieke grammofoons.

De Gaviolizaal, die geheel vrijblijvend operationeel wordt gehouden door een

grote schare vrijwilligers, wordt druk bezocht door een gemêleerd publiek. In veel gevallen vormt een bezoek een onderdeel van een plezierige dagtocht. Een rondleiding, een dansje en een drankje zijn de ingrediënten voor een gezellig uitje. Op hoogtijdagen is het ontzettend druk. Zowel de gemeente als diverse verenigingen maken dankbaar gebruik van de aanwezige faciliteiten. Dat de Gaviolizaal een begrip is blijkt als sommigen er zelfs hun huwelijksfeest vieren op de klanken van de immer vrolijke orgelmuziek.

Neergang

Helmond zou trots moeten zijn op dit sublieme erfgoed en het als een kostbaar bezit moeten koesteren. De collectie is immers fenomenaal en volstrekt uniek in de wereld. Het orgelmuseum wordt echter op last van de gemeente gesloten. Men wil de zaal gaan gebruiken als tijdelijk behuizing voor theater 't Speelhuis dat aan een renovatie toe is. Nadien moet het gebouw worden gesloopt ten behoeve van stadsvernieuwing. Een onderzoek moet uitwijzen of de draaiorgels over de stad verspreid kunnen worden, maar die optie

wordt gedeceerd van de hand gewezen. Ook opslag, al of niet tijdelijk, is funest. De van natuurlijk materiaal gemaakte onderdelen zouden gaan verharren en scheuren. Het gaat bovendien om een zeer waardevolle collectie instrumenten. Tot in Japan bestaat er belangstelling voor. Vele miljoenen werden er voor geboden.

Het college stelt een goede plek voor de orgels na te streven. Het geeft zich maximaal een jaar de tijd om een nieuwe en definitieve huisvesting te vinden. Maar terwijl het college de mond vol heeft van kunst, cultuur en industrieel erfgoed, staat de collectie te versloffen. Het kan grootspraak zijn of een ongenueanceerde opmerking, maar toch zegt men de orgels als een culturele erfenis te zien en als een middel om bezoekers en consumenten aan de stad te binden. De Gaviolizaal wordt weliswaar tijdelijk heropend, maar de mogelijke afbraak blijft even dreigend als het zwaard van Damocles.

Het voormalige café Hot News aan de Steenweg wordt als nieuw onderkomen voorgesteld. De verhuizing is een project van Bavaria. Het geplande orgelhuis komt er echter niet. Het besluit van de bierbrouwer om af te zien van het onderhoud van de orgels, is voor het stadsbestuur aanleiding om de positie van de Gaviolizaal te heroverwegen. Een plan om te komen tot de vorming van een themapark strand. Een leegstaand kerkgebouw in Brouwhuis wordt als onderkomen gesuggereerd. Het voorstel wordt resoluut van de hand gewezen omdat het te vochtig zou zijn. Dat er al jarenlang een kerkorgel uitstekend functioneert, wordt kennelijk niet in de overweging meegenomen. Het bestuur van het TOV gebouw aan de Azalealaan geeft

aan als orgelmuseum dienst te willen doen en ook het patronaat aan de Tweede Haagstraat wil de orgels graag huisvesten.

Alternatieven voor een nieuwe accommodatie zijn er dus voldoende, maar het Helmondse college reageert apathisch. Aan de kostbare orgels wordt nog nauwelijks aandacht besteed. Die constatering doet vermoeden dat men ze eigenlijk wel kwijt wil. Dit idee wordt bevestigd door het miserabele bericht van een op handen zijnde verkwaseling aan een Soerendonks themapark in spe. Het vermaledijde plan staat in schril contrast met de vele miljoenen die uitgegeven worden aan de verbouwing van de cacao-fabriek en de hunkering naar culturele erkenning. Het is miraculeus dat een stad die meedingt naar de titel Culturele Hoofdstad zo nonchalant omspringt met een cultuurhistorische erfenis.

Gelukkig tekent zich in de raad een kleine meerderheid af voor de instandhouding van het orgelmuseum. Het college heeft besloten dat de Gaviolizaal tot september 2013 geopend blijft. Heemkundekring Helmont zet zich in voor permanente handhaving van het plaatselijk erfgoed. Het zou de raad sieren hierin de helpende hand te bieden.

Bronnen:

- *Huisarchieff Eef Moes.*
- *Mr. R. de Waard: Het Draaiorgel.*
- *Regionaal Historisch Centrum, Eindhoven.*
- *Diverse publicaties in het Helmonds en Eindhovens Dagblad.*
- *Kermiskrant, Weekblad Traverse, Dansorgels Th. Mortier Antwerpen.*
- *Kring van draaiorgelvrienden, Gavioli & Cie. Paris.*
- *Wikipedia de vrije encyclopedie.*

Helmondse kunstenaars

door Jos Hagelaar en Martin Geerts

Helmond wil zich samen met Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Breda en de provincie Noord-Brabant kandidaat stellen voor de titel Culturele Hoofdstad van Europa 2018. In dit kader wil Helmonds Heem aandacht schenken aan beeldend kunstenaars die in Helmond zijn geboren en/of gewoond en gewerkt hebben. Het is de bedoeling om in een regelmatig terugkerend artikel een 'Helmonds beeldend kunstenaar' in de schijnwerper te plaatsen. Daarbij willen we zoveel mogelijk een chronologische volgorde aanhouden en ons in eerste instantie beperken tot de beeldend kunstenaars, geboren vóór 1920. Wij willen proberen de persoon en zijn werk een gezicht te geven, zonder daarbij op de stoel van de wetenschapper of de kunsthistoricus te gaan zitten.

Op een enkele uitzondering na vinden we pas vanaf de tweede helft 19de eeuw professioneel werkende kunstenaars in Helmond. Vóór die tijd had dat beroep in deze regio geen bestaansrecht, het ontbrak tot ver in de 19de eeuw aan geïnteresseerde vermogende instanties en particulieren. Een opleiding tot kunstenaar was voor jongeren dan ook geen enkele optie.

De instantie die verreweg het meeste voor de kunst en kunstontwikkeling heeft betekend, is de Kerk. Zij is eeuwen

lang vrijwel de enige geweest die ook het gewone volk met kunst in contact bracht. Het kerkgebouw zelf was veelal een architectonisch hoogstandje, uitgevoerd met kunstig metsel- en timmerwerk, voorzien van beeldhouwwerken en glas in lood vensters. En eenmaal binnen werd de kerkbezoeker geconfronteerd met orgelmuziek, beelden, muur-, venster- en boebschilderingen. Giet-, smeed- en snijwerk, schilderijen en gobelins. Al deze kunstschaten stonden daar niet, zoals nu in onze musea vervreemd bij

elkaar, maar vormden één geheel met het gebouw, ze bevonden zich allen op een bepaalde plaats met een eigen bedoeling.

Ook Helmond had een laatgotische parochiekerk, een driebeukige basiliek, in 1455 in Kempische gotiek gebouwd. Op last van de Staten-Generaal werd midden 17de eeuw al een groot deel van het prachtige interieur verkocht. De kerk zelf werd in 1856-1859 afgebroken en gelijktijdig vervangen door de nieuwe neogotische Sint-Lambertuskerk. Gelukkig dat Helmond zijn kasteel heeft kunnen behouden, waarin het nu als Gemeentemuseum de nog resterende Helmondse kunstschaten en antiquiteiten waardig kan bewaren en tonen.

Helmond raakte door verschillende omstandigheden reeds vanaf tweede helft 15de eeuw in verval. In 1500 was Helmond een stadje met hooguit 400 woningen, 2 kloosters en een gasthuis.

De naar verhouding met andere steden hoge lasten en belastingen verdreven de welgestelden naar elders en weerhielden anderen ervan zich hier te vestigen. De Helmondse bevolking was over het algemeen dan ook straatarm, met weinig of geen mogelijkheden om hogerop te komen. Drie eeuwen later (1800) was deze toestand nog vrijwel onveranderd. Het is dan ook begrijpelijk dat we in die gehele periode in Helmond, op de schilder-tekenaar Lucas Gassel (1500-1569) na, geen enkele beeldend kunstenaar van naam in de archieven aantreffen. Er zullen ongetwijfeld ambachtslieden geweest zijn die werkstukken hebben afgeleverd die we onder de noemer 'kunst' zouden kunnen scharen, maar deze zijn in anonimiteit ten onder gegaan.

Helmond kwam pas weer tot bloei door de opkomst van de industrie in de 19de eeuw. Het kon hiervan volop profiteren dankzij zijn zeer gunstige ligging aan de Zuid-Willemsvaart (1826 geopend) en spoorwegnet (1866) met spoorhaven. Rond de eeuwwisseling was Helmond al een aardig aantal kapitaalkrachtige industriële rijk.

De industrie zelf kreeg behoefte aan ontwerpers voor reclamemateriaal, in de vorm van briefhoofden, logo's, product-etiketten, posters en folders.

De Kerk heeft als instantie en gebouw verreweg het meeste voor de kunst en kunstontwikkeling betekend. Voor Helmond was dat de laatgotische Sint-Lambertuskerk. Hiernaast te zien op een detail van een goache van J.A. Knip uit het begin van de 19de eeuw (Gemeentemuseum Helmond).

Begunstigers van de Heemkundekring Helmont

Ook voor de vormgeving en verfraaiing van hun producten en gebouwen werd steeds vaker een beroep gedaan op professionele kunstenaars, die men dan vrijwel nooit in Helmond zelf kon vinden. Een direct gevolg van deze, vooral vanuit de industrie ontstane behoefte, was de oprichting in 1863 van 'De Gemeentelijke Tekenschool', zodat jongeren in hun eigen streek een opleiding in verschillende kunstdisciplines konden volgen. Ook de Rijks HBS, gestart in 1866, nam 'tekenlessen' in zijn vakkenpakket op. Op beide scholen werden de lessen verzorgd door vakbekwame leerkrachten, die ook hier dikwijls ver van buiten moesten worden aangetrokken.

De bestaansmogelijkheid voor 'Helmondse kunstenaars' was nu een feit en kreeg al snel een extra stimulans

doordat directeuren en andere gegoede burgerij zich lieten vereeuwigen door middel van geschilderde portretten en over gingen tot aankoop van kunstvoorwerpen. Niet alleen vanwege de 'schoonheid', maar 'kunst' in en om hun veelal riante privé-woonomgeving, verhoogde aanzien en status.

Dat Helmond vóór deze bloeiperiode toch al genoemd kan worden als geboorteplaats, woon- en/of werkplaats van een erkend kunstenaar is dus echt uitzonderlijk. De vroegste en tevens meest bekende uitzondering is de 16de eeuwse kunstschilder Lucas Gassel, waarmee we in de eerst volgende uitgave van Helmonds Heem dan ook starten. Als voorproefje siert het schilderij 'De vlucht naar Egypte' de achterzijde van dit Helmonds Heem.

Het lichte gebouw rechts op deze ansichtkaart is de Rijks HBS waar vanaf 1866 tekenlessen werden gegeven. Links ziet u het Broedersklooster en rechts een gedeelte van de Paterskerk (Collectie RHCE, uitgegeven door Berkers Verbunt).

begunstigers

AUTOBEDRIJF HOEFNAGELS DEALER CITROËN-HYUNDAI

BLOEMENMAGAZIJN DE SCHUUR

BEKKERS AUTOSCHADE

BROECKX - PRAASTERINK MAKELAARS

COENEN

DERISON GROENTE EN FRUIT

DRIESSEN VERF EN INTERIEUR

DRUKKERIJ VAN STIPHOUT

FOTO LAMBERT VAN DE KERKHOF

HINDENBERG RECLAMESTUDIO

IL BORGO HUIS MET DE LUTS

LUNCHROOM PAUL EN RIET

MAREIN ORGANIZING

MOSMAN AUTOSCHADE

O.M.D. NOTARISSEN

RABOBANK

VAN NUENEN RIJWIELHANDEL

WESSELMAN ADVISEURS

WIJNHUIS HELMOND

VAN DER WINKEL IJZERWAREN, GEREEDSCHAP, BOUWBESLAG